

Πολυπολιτισμικότητα και Κοινωνία

του Αριστείδη Χατζή

Ο Αριστείδης Χατζής είναι Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας Θεσμών στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Ph.D., University of Chicago). Τα σχόλια ευπρόσδεκτα στην ηλεκτρονική μου διεύθυνση: ahatzis@phs.uoa.gr.

Αθήνα

Σεπτέμβριος 2010

*One great achievement of human civilization is our ability
to redraw more inclusive lines of social identity.*

Robert Putnam (2007)

Αντί εισαγωγής: Ποιος ευθύνεται για την αποξένωση;

Τον Σεπτέμβριο του 2006 ο πολύ γνωστός αμερικανός πολιτικός επιστήμονας Robert Putnam παρέλαβε στην Uppsala της Σουηδίας ένα τιμητικό βραβείο για το έργο του. Ο Putnam (καθηγητής πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Harvard) ήταν ήδη διάσημος από το προηγούμενο έργο του και κυρίως από το βιβλίο *Παίζοντας Μόνος Μπούουλιγκ* (2000). Στο βιβλίο αυτό ο Putnam, με αφορμή την παρατήρηση ότι ενώ είχε αυξηθεί κατά πολύ ο αριθμός των παικτών μπούουλιγκ, είχε μειωθεί δραματικά η συμμετοχή σε ομάδες μπούουλιγκ, υποστήριξε τη θέση ότι αυτό που μειώθηκε ήταν το λεγόμενο «κοινωνικό κεφάλαιο» (*social capital*) στις Η.Π.Α.

Τα κοινωνικό κεφάλαιο είναι το ίδιο πολύτιμο όσο το φυσικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο (*human capital*). Όπως ένας επιχειρηματίας επενδύει σε φυσικό κεφάλαιο αγοράζοντας μηχανήματα και ένας φοιτητής επενδύει σε ανθρώπινο κεφάλαιο συνεχίζοντας τις σπουδές του, έτσι και ένας πολίτης σε μία σύγχρονη κοινωνία επενδύει σε κοινωνικό κεφάλαιο με το να μετέχει σε διάφορα κοινωνικά δίκτυα (*social networks*). Η επένδυση σε κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι σημαντική μόνο για το άτομο αλλά και για την κοινωνία καθώς έχει θετικές εξωτερικότητες (*positive externalities*). Δηλαδή όσο περισσότερο τα μέλη μιας κοινωνίας επενδύουν στις κοινωνικές τους σχέσεις, δημιουργούν δίκτυα, κοινότητες, ομάδες, σωματεία, παρέες, τόσο το καλύτερο για την κοινωνία στο σύνολό της καθώς τα οφέλη διαχέονται με σημαντικότερο θετικό αποτέλεσμα την αύξηση της «εμπιστοσύνης» (*trust*).

Ήδη από το 1995 ο Francis Fukuyama είχε καταδείξει τη μεγάλη σημασία της εμπιστοσύνης όχι μόνο για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής αλλά και για τη δημιουργία πλούτου σε μια κοινωνία. Επιπλέον το κοινωνικό κεφάλαιο διευκολύνει την κοινωνική συμβίωση καθώς επιτρέπει τη δημιουργία ενός πλέγματος σχέσεων, υποχρεώσεων και προσδοκιών, κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς, δικτύων με παρό-

μοια κοινωνικά ενδιαφέροντα και κυρίως ενισχύει τη διάχυση της πληροφόρησης και την αμοιβαιότητα (*reciprocity*) που είναι απαραίτητες και στις οικονομικές συναλλαγές, στην επιδίωξη της καριέρας και στις απλές φιλικές σχέσεις. Όπως έδειξε ο κοινωνιολόγος James Coleman, ο οποίος εισήγαγε και τον όρο στη συζήτηση το 1988, η αδυναμία συμμετοχής σε κοινωνικά δίκτυα αυξάνει τον κίνδυνο αποτυχίας των μαθητών στο σχολείο. Το κοινωνικό κεφάλαιο θα πρέπει να αντιμετωπίζεται λοιπόν ως ένα δημόσιο αγαθό, ως το συνεκτικό υλικό μιας κοινωνίας.

Ο Putnam βρήκε πολύ ενδιαφέρουσα την ιδέα του Coleman και υποστήριξε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο ισοδυναμεί ουσιαστικά με το σύνολο των κοινωνικών δικτύων που υπάρχουν σε μία κοινωνία και λειτουργούν, παράγοντας οφέλη για τα μέλη τους. Για τον Putnam η ύπαρξη αυτών των κοινωνικών δικτύων και η συνεπαγόμενη αύξηση της εμπιστοσύνης και της αμοιβαιότητας είναι απαραίτητες για τη δημοκρατία. Όμως στο βιβλίο του *Παίζοντας Μόνο Μπούουλιγκ* διαπιστώνει με αρκετή απαισιοδοξία ότι στις Η.Π.Α., όχι μόνο δεν ενισχύονται τα κοινωνικά δίκτυα, αλλά αντίθετα συρρικνώνονται. Το παράδειγμα του μοναχικού παίκτη μπόουλιγκ είναι αντιπροσωπευτικό μίας κοινωνίας που έχει έλλειμμα κοινωνικού κεφαλαίου, εμπιστοσύνης και τελικά αμοιβαιότητας. Για τον Putnam η συρρίκνωση αυτή οφείλεται σε διάφορους λόγους (οι άνθρωποι απομακρύνονται από το κέντρο των πόλεων και κατοικούν σε μακρινά προάστια, εργάζονται περισσότερες ώρες, έχουν λιγότερο ελεύθερο χρόνο τον οποίο σπαταλούν βλέποντας τηλεόραση) και είναι επικίνδυνη καθώς οδηγεί σε αντίστοιχη μείωση στην πολιτική συμμετοχή και σε δραστηριότητες της κοινωνίας των πολιτών και εν τέλει σε πολιτική και κοινωνική περιθωριοποίηση. Δυστυχώς οι παρατηρήσεις του Putnam επιβεβαιώθηκαν όχι μόνο στις ομάδες μπόουλιγκ αλλά και στη συρρίκνωση άλλων κοινωνικών δικτύων (πολιτικών, κοινωνικών, συνδικαλιστικών) καθώς και στη καταγεγραμμένη μείωση της εμπιστοσύνης στις Η.Π.Α. και στις περισσότερες χώρες του δυτικού κόσμου.

Για τον Putnam το κοινωνικό κεφάλαιο έχει δύο μορφές: τη δυνατότητα δημιουργίας συνεκτικών δεσμών με άτομα που ανήκουν στις ίδιες κοινότητες με σένα (*bonding*) και τη δυνατότητα δημιουργίας γεφυρών (*bridging*) με άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές κοινότητες (ακόμα και εθνοτικές ομάδες από σένα). Παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης είναι οι στενές οικογενειακές σχέσεις, η εύκολη ενσωμάτωση

στο χώρο εργασίας, στο σχολείο και η συμμετοχή σε αθλητικές ομάδες με άτομα του ίδιου φύλου, εθνικότητας και θρησκείας. Παράδειγμα της δεύτερης περίπτωσης είναι η δημιουργία σχέσεων με άτομα που διαφέρουν από σένα: μέλη μιας άλλης εθνοτικής ομάδας, οπαδούς άλλου ποδοσφαιρικού σωματείου ή άλλου θρησκευματος. Το ενδιαφέρον έγκειται στην ιδιότυπη σχέση του *bonding* με το *bridging*. Όσο αυξάνεται η συμμετοχή σε ομοιογενείς ομάδες με τις οποίες ταυτίζεσαι κοινωνικά, τόσο μειώνεται η πιθανότητα συμμετοχής σου σε κοινωνικά δίκτυα όπου μετέχουν άνθρωποι διαφορετικοί από σένα. Όμως όταν μειώνεται η δυνατότητά σου για *bonding*, όταν δηλαδή δεν μπορείς να συνδεθείς ούτε με όμοιους με σένα ανθρώπους και ζεις απομονωμένος, τόσο δυσκολότερο και σπάνιο είναι να μπορείς να συνδεθείς κοινωνικά με διαφορετικούς από σένα ανθρώπους (*bridging*).

Η παρατήρηση αυτή έδωσε το έναυσμα στον Putnam να συνεχίσει την έρευνά του και το 2006 στην Uppsala, παρουσίασε για πρώτη φορά τα συμπεράσματά του από μια μεγάλης έκτασης εμπειρική έρευνα που διεξήγαγε στις Η.Π.Α. τα προηγούμενα χρόνια. Αυτή τη φορά τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν ακόμα πιο ανησυχητικά. Με απλά λόγια το συμπέρασμά του ήταν ότι ο βασικός παράγοντας αποξένωσης, συρρίκνωσης του κοινωνικού κεφαλαίου και αποδυνάμωσης όλων των κοινωνικών δικτύων είναι η πολυπολιτισμικότητα (*multiculturalism*), δηλαδή η ύπαρξη (και ίσως και η προώθηση) της εθνοτικής διαφορετικότητας σε κοινωνίες που μέχρι πρότινος ήταν ομοιογενείς ή τουλάχιστον περισσότερο ομοιογενείς σε σχέση με το παρόν.

Για την ακρίβεια ο Putnam δεν συνέδεσε άμεσα τη συρρίκνωση του κοινωνικού κεφαλαίου με την πολυπολιτισμικότητα αλλά με την εθνοτική διαφοροποίηση (*ethnic diversity*) που οφείλεται στη μετανάστευση, νόμιμη και παράνομη. Ενώ όμως η μετανάστευση οδηγεί μακροπρόθεσμα σε πολύ σημαντικές θετικές αλλαγές στις κοινωνίες (π.χ. οικονομική ανάπτυξη, αντιστροφή της τάσης γήρανσης του πληθυσμού, πολιτισμική ποικιλομορφία, κλπ.), βραχυπρόθεσμα φαίνεται να έχει σοβαρές αρνητικές συνέπειες στο κοινωνικό κεφάλαιο καθώς μειώνει δραματικά την κοινωνική αλληλεγγύη (*social solidarity*). Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκε ο Putnam αφού μελέτησε 41 ιδιαίτερα διαφορετικές μεταξύ τους κοινότητες αλλά και τη συμπεριφορά 30.000 ατόμων.

Οι σημαντικότερες παρατηρήσεις του αφορούσαν τις γειτονιές όπου η εθνοτική διαφοροποίηση είναι ιδιαίτερα αυξημένη, γειτονιές δηλαδή όπου κατοικούν άνθρωποι πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους καθώς ανήκουν κυρίως σε διαφορετικές θρησκευτικές και εθνοτικές ομάδες. Στις γειτονιές αυτές οι κάτοικοι «μαζεύονται στο καβούκι τους» (ο Putnam το ονομάζει “*hunker down*”), απομονώνονται από τους γείτονές τους και έχουν ελάχιστες σχέσεις με άτομα εκτός του οικογενειακού τους κύκλου. Όμως το πιο εντυπωσιακό είναι ότι αυτή η κοινωνική απόσυρση δεν έχει αρνητικά αποτελέσματα μόνο για το *bridging* αλλά και το *bonding*! Οι άνθρωποι αποφεύγουν να συνδεθούν ακόμα και με άτομα που είναι όμοια με αυτά. Δεν εμπιστεύονται, δεν συνάπτουν σχέσεις, δεν βοηθούν κανέναν, ούτε τους γείτονες που ανήκουν στην ίδια εθνοτική και θρησκευτική ομάδα με αυτούς. Η ίδια δυσπιστία παρατηρείται και στους άνδρες και στις γυναίκες και στους νέους και στους ηλικιωμένους.

Σ’ αυτές τις γειτονιές λοιπόν κυριαρχεί η δυσπιστία, ο φόβος, η απουσία κοινωνικών δικτύων, η αδιαφορία για τα κοινά, η απόρριψη της πολιτικής, η αλτρουιστική συμπεριφορά είναι ανύπαρκτη και φυσικά δεν γίνεται λόγος για κοινωνική συνεργασία. Τα άτομα σ’ αυτές τις γειτονιές έχουν ελάχιστους φίλους και μένουν πολύ περισσότερες ώρες στο σπίτι βλέποντας τηλεόραση. Αλλά η χειρότερη συνέπεια της μείωσης του κοινωνικού κεφαλαίου είναι η ραγδαία αύξηση της εγκληματικότητας (Aksomak and ter Weel 2008) καθώς μειώνεται το αναμενόμενο κόστος του εγκλήματος σε γειτονιές όπου οι κάτοικοι δεν αισθάνονται υποχρεωμένοι να ενδιαφερθούν για την ασφάλεια των ανθρώπων που κατοικούν δίπλα τους. Όμως η κατάσταση αυτή είναι ιδιαίτερα αρνητική και δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο καθώς το κοινωνικό κεφάλαιο είναι απαραίτητο όχι μόνο για την ειρηνική κοινωνική συμβίωση αλλά για την οικονομική ανάπτυξη (Beugelsdijk and Smulders 2009), την προσωπική ευτυχία (Bartolini, Bilancini and Pugno 2008), ακόμα και την υγεία (d’ Hombres et al. 2007)!

Όλες όμως αυτές οι αρνητικές συνέπειες συνοδεύουν υποχρεωτικά τη συρρίκνωση του κοινωνικού κεφαλαίου που οφείλεται στην αυξανόμενη εθνοτική διαφοροποίηση η οποία είναι το αποτέλεσμα της μετανάστευσης. Η μετανάστευση όμως σε όλες τις μορφές της πρόκειται οπωσδήποτε να ακολουθήσει αυξητική τάση στο μέλλον.

Το αρχικό συμπέρασμα που προκύπτει από την εργασία του Putnam είναι αρκετά εύλογο: η μετανάστευση και η συνεπαγόμενη εθνοτική διαφοροποίηση διασπών τον κοινωνικό ιστό, συρρικνώνουν το κοινωνικό κεφάλαιο, αυξάνουν την εγκληματικότητα, αποθαρρύνουν την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή και εν τέλει μειώνουν δραστικά την ευημερία. Εάν δεχτούμε τα συμπεράσματα του Putnam τότε θα πρέπει να ξανασυζητήσουμε όχι μόνο τη μεταναστευτική πολιτική αλλά ακόμα και την ίδια την πολυπολιτισμικότητα ως αξία αλλά και ως σύνολο πολιτικών. Εάν είναι τόσο αρνητικές οι κοινωνικές συνέπειες της πολυπολιτισμικότητας τότε θα πρέπει να καταφύγουμε σε άλλες πολιτικές, όπως εκείνες της πολιτισμικής αφομοίωσης (*cultural assimilation*) και της κοινωνικής ενσωμάτωσης (*social integration*). Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι θα προσπαθήσουμε ενεργητικά να επαναφέρουμε την ομοιογένεια. Να εξαφανίσουμε τη διαφορά.

Δεν είναι έτσι αν έτσι νομίζετε

Η εικόνα που περιγράφει ο Putnam για τις Η.Π.Α. φαίνεται αρκετά μακρινή για την Ελλάδα. Όμως δημοσιεύματα όπως το παρακάτω πρόσφατο άρθρο παρουσιάζουν μια εικόνα πολύ χειρότερη από εκείνη στις Η.Π.Α.:

Στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα της οδού Αχαρνών της Αθήνας επικρατούν τις νύχτες συνθήκες πολέμου. Αγανακτισμένοι κάτοικοι, ενήλικοι αλλά και ανήλικοι Έλληνες και Αλβανοί, εκτοπίζουν με βίαιο τρόπο Ασιάτες και Αφρικανούς αλλοδαπούς από τη γειτονιά, πυροδοτώντας καθημερινά σοβαρά επεισόδια. Τα βέλη του μίσους στρέφονται και εναντίον όσων κατοίκων διαφωνούν με το ανελέητο κυνήγι μεταναστών με λοστούς, μαχαίρια και ξύλα. Η ατμόσφαιρα είναι τόσο τεταμένη που μια σπίθα αρκεί για να ακολουθήσουν συμπλοκές, μαχαιρώματα, καταδιώξεις, σπασίματα καταστημάτων, ρίψη βομβών μολότοφ. Δύο συνεχόμενες νύχτες βίας έστειλαν δεκάδες τραυματισμένους στα νοσοκομεία, ενώ πέντε καταστήματα υπέστησαν σοβαρές ζημιές. Στην περιοχή κυριαρχούν πλέον ο φόβος, η οργή και το μίσος. «Για την κατάσταση φταίει η πολιτική αδιαφορία. Κανένα κόμμα δεν έχει σταθεί στο πλευρό της πλατείας. Ό,τι κάνουν, το κάνουν οι κάτοικοι μόνοι τους. Εμείς καλούμεθα να αμυνθούμε στη βία με βία» λέει στην Καθημερινή αγανακτισμένος κάτοικος. «Στην περιοχή της κυβερνά το παρακράτος» επισημαίνει. «Η αστυνομία όχι μόνο δεν έχει καταφέρει να σταματήσει το φαινόμενο, αλλά με την αδιαφορία της ενθαρρύνει όσους προκαλούν τη βία».

Η Καθημερινή (17 Σεπτεμβρίου 2010)

Η εικόνα αυτή είναι πολύ άσχημη για οποιαδήποτε κοινωνία και είναι ικανή να αποθαρρύνει ακόμα και τους ένθερμους οπαδούς της αξίας της πολυπολιτισμικότητας. Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο ο Putnam, ένας προοδευτικός και φιλελεύθερος κοινωνικός επιστήμονας, δίστασε να δημοσιεύσει τα αποτελέσματα άμεσα και κατηγορήθηκε γι' αυτό (Leo 2007). Ο δισταγμός του είναι εύλογος. Η έρευνα φαίνεται να ενισχύει όλους αυτούς που υποστηρίζουν ότι η μετανάστευση έχει περισσότερα αρνητικά αποτελέσματα παρά θετικά, θα πρέπει να περιοριστεί, όσο αυτό είναι πλέον εφικτό, αλλά επιπλέον θα πρέπει να αμβλυνθούν οι αρνητικές συνέπειές της με την απόρριψη της πολυπολιτισμικότητας και την υιοθέτηση πολιτικών πολιτιστικής αφομοίωσης, ακόμα κι αν αυτό σημαίνει ότι τα δικαιώματα των μεταναστών ή των μειονοτήτων θα περιοριστούν.¹

Ανεξάρτητα από τις πολιτικές μας πεποιθήσεις, ως επιστήμονες, είμαστε υποχρεωμένοι να δεχτούμε τα ιδιαίτερα δυσάρεστα πορίσματα του Putnam, όπως και ο ίδιος υποχρεώθηκε εν τέλει να κάνει. Επιπλέον η εικόνα που έχουμε από τα ΜΜΕ για γειτονίες με μεγάλα ποσοστά μεταναστών στην Ελλάδα και ιδίως στην Αθήνα είναι παρόμοια σε μεγάλο βαθμό. Αλλά στην Ελλάδα δεν έχουμε δυστυχώς στοιχεία από τόσο μεγάλης έκτασης έρευνες όπως εκείνη του Putnam καθώς κανείς έλληνας ερευνητής δεν συνδέει με παρόμοιο άμεσο τρόπο το ελλειπές κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα με την εθνική διαφοροποίηση. Αντίθετα οι ελάχιστοι έλληνες κοινωνικοί επιστήμονες που έχουν ασχοληθεί με τα σχετικά ζητήματα, υποστηρίζουν ότι το ιδιαίτερα ελλειμματικό κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα² αποδίδεται κυρίως στην έλλειψη παράδοσης κοινωνίας πολιτών (*civil society*), το ισχυρό πατερναλιστικό κράτος και στις πελατειακές σχέσεις που αυτό ενθαρρύνει, το αδύναμο θεσμικό πλαίσιο, την απουσία αποτελεσματικών κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς, τη διαρκή αστυφιλία κλπ. (Lyberaki and Paraskevoopoulos 2002, Christoforou 2005,

---

¹ Προφανώς δεν υιοθετούν όλοι οι αντίπαλοι των πολιτικών υπέρ της πολυπολιτισμικότητας τον περιορισμό των δικαιωμάτων των μεταναστών. Επιπλέον η πολιτιστική αφομοίωση και η κοινωνική ένταξη των μεταναστών ή μειονοτικών ομάδων δεν αποτελεί πάντα πολιτική της κεντρικής εξουσίας αλλά υιοθετείται ενίοτε από τις ίδιες τις ομάδες ή συχνότερα από τα ίδια τα άτομα που επιλέγουν την ταχύτερη κοινωνική δικτύωση έναντι της διατήρησης της πολιτισμικής τους παράδοσης. Η επιλογή τους όμως αυτή, εφόσον είναι εκούσια και ελεύθερη είναι απόλυτα σεβαστή και δεν έρχεται σε αντίθεση με τις αρχές του φιλελεύθερου κράτους δικαίου.

² Η Ελλάδα έχει το χαμηλότερο ποσοστό συμμετοχής των πολιτών σε κοινωνικά δίκτυα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα ποσοστά κυμαίνονται κάτω από το 10% ενώ στις σκανδιναβικές χώρες ξεπερνούν το 60% (βλ. περισσότερα στο Christoforou 2005: 7).

Paraskevoropoulos 2007). Το ελλειμματικό κοινωνικό κεφάλαιο είναι φαινόμενο που προηγήθηκε της μαζικής έλευσης μεταναστών στην Ελλάδα. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι το έλλειμμα στο κοινωνικό κεφάλαιο δεν μπορεί να επιδεινωθεί για τους λόγους που εντόπισε ο Putnam στις Η.Π.Α. σε μια κοινωνία με αρκετά μεγάλη πλέον εθνοτική διαφοροποίηση.

Όμως από ότι διαφαίνεται στις πρώτες σχετικές μελέτες, η εθνοτική διαφοροποίηση δεν οδηγεί σε φαινόμενα αποκλεισμού. Στη σημαντικότερη από αυτές³ ερευνήθηκε σε βάθος η ένταξη των μεταναστών στο Δήμο Αθηναίων. Στο Δήμο Αθηναίων κατοικεί πλέον το 40% των καταγεγραμμένων μεταναστών στην Ελλάδα (πάνω από 320.00 άτομα) που αποτελεί το 19% του συνολικού πληθυσμού του Δήμου. Στη συγκεκριμένη μελέτη υποστηρίζεται ότι ενώ οι μετανάστες κατοικούν σε τόσο μεγάλα ποσοστά στο κέντρο, δεν έχουν αποκλειστεί κοινωνικά και δεν έχουν γκετοποιηθεί, όπως συμβαίνει σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το εντυπωσιακό είναι ότι ούτε οι υπόλοιποι μετανάστες που κατοικούν στην Αττική δεν φαίνεται να έχουν γκετοποιηθεί καθώς τα ποσοστά μεταναστών είναι όμοια στα πλούσια βορειοανατολικά και νότια προάστια και στις «μικτές» περιοχές μεσαίων και χαμηλών εισοδημάτων (15-16% και στις δύο περιπτώσεις). Στις περισσότερες γειτονιές με μεγάλα ποσοστά μεταναστών όχι μόνο συνυπάρχουν πολλές εθνότητες αλλά συναντάμε πλήθος εμπορικών καταστημάτων που ανήκουν σε μετανάστες, τόπους συνάντησης όπως καφετέριες, bar και εστιατόρια αλλά επίσης χώρους λατρείας και πολυπολιτισμικούς χώρους.

Σύμφωνα με την επιστημονικά υπεύθυνη της έρευνας (Ντίνα Βαΐου):

Οι κοινότοπες αναπαραστάσεις στις κεντρικές γειτονιές της Αθήνας υπογραμμίζουν συνήθως τις αρνητικές πλευρές της αστικής ανάπτυξης: υψηλές πυκνότητες, ρύπανση, προβλήματα κυκλοφορίας και στάθμευσης, κ.ο.κ. Σπάνια αναφέρεται η ζωντάνια και η κοινωνική πολυσυλλεκτικότητα του αστικού περιβάλλοντος, όπου διαδοχικά κύματα μεταναστών βρήκαν τρόπους ένταξης στη ζωή της πόλης. [...] Τα σχολεία έχουν μεγάλο ποσοστό μαθητικού πληθυσμού από δεκάδες χώρες, που τους τροφοδοτούν με

³ Μελέτη με θέμα «Διαπλεκόμενες Καθημερινότητες και Χωροπλεκόμενες Μεταβολές στην Πόλη: Μετανάστριες και Ντόπιες στις Γειτονιές της Αθήνας» και υπεύθυνη την καθηγήτρια Ντίνα Βαΐου (Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ). Η μελέτη καλύπτει την περίοδο 2005-2007. Τα συμπεράσματα της έρευνας παρουσιάστηκαν από την Τασούλα Καραϊσκάκη στην *Καθημερινή* (10 Ιουνίου 2007). Βλ. περισσότερα εδώ: http://pythagoras.ntua.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=198&Itemid=267. Βλ. επίσης Δημοπούλου (2010) για μία αναλυτική παρουσίαση πολλών σχετικών πρόσφατων ερευνών.

έναν πλούτο πολιτισμικών προτύπων. Η τοπική οικονομία αναζωογονείται από την κατανάλωση και την αυξανόμενη επιχειρηματική δραστηριότητα των μεταναστών. *Ενώ οι θεσμικές ρυθμίσεις συχνά διαμορφώνουν εμπόδια, οι γειτονιές λειτουργούν και ως τόποι κοινωνικής ένταξης, μέσα από τις άτυπες πρακτικές και δίκτυα αλληλοβοήθειας μεταναστών και ντόπιων.* [ή έμφαση δική μας]

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι μετανάστες έχουν ενσωματωθεί πλήρως ή αρκετά ικανοποιητικά στην ελληνική κοινωνία και οπωσδήποτε δεν σημαίνει ότι η ελληνική κοινωνία αποδέχεται εύκολα και ανώδυνα τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα που σταδιακά αποκτά και χωρίς αντιστάσεις. Προφανώς φαινόμενα κοινωνικής απομόνωσης και συρρίκνωσης του κοινωνικού κεφαλαίου και της εμπιστοσύνης εξαιτίας της προϊούσας εθνοτικής διαφοροποίησης θα έχουμε και στην Ελλάδα, όπως συνέβη στις Η.Π.Α. και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες (Card, Dustmann and Preston 2009, Lancee and Dronkers 2010, Lancee 2010 αλλά και Gesthuizen, van der Meer and Scheepers 2009 για διαφορετικά συμπεράσματα).

Αποτελεί όμως η συρρίκνωση του κοινωνικού κεφαλαίου επαρκή λόγο για να απορρίψουμε την πολυπολιτισμικότητα, να θέσουμε αυστηρούς περιορισμούς στη μετανάστευση και να επιδιώξουμε την ομογενοποίηση των κοινωνιών μας; Παρά το κόστος που έχει αυτή η κοινωνική αλλαγή στις δυτικές κοινωνίες αυτό αντισταθμίζεται από το όφελος που προκύπτει από την παρουσία των μεταναστών σε μια κοινωνία αλλά και από τα πλεονεκτήματα που προσφέρει η πολυπολιτισμικότητα σε μια κοινωνία. Πριν συζητήσουμε όμως τα παραπάνω οφέλη θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε ένα άλλο ζήτημα στο οποίο ο Putnam αλλά και οι κοινωνικοί επιστήμονες εν γένει δεν δίνουν μια ικανοποιητική εξήγηση. Μας τη δίνει όμως η εξελικτική ψυχολογία (*evolutionary psychology*).

Γιατί φοβόμαστε τόσο τον «άλλον»;

Τα άτομα στο δείγμα του Putnam απομονώνονται κοινωνικά γιατί δεν θέλουν ή δεν μπορούν να συνυπάρξουν με άτομα διαφορετικά από τα ίδια. Η απομόνωση οφείλεται προφανώς σε ένα είδος λανθάνοντος ρατσισμού που πολλές φορές μπορεί να εκδηλωθεί με την απόρριψη όχι μόνο του διαφορετικού αλλά και της κοινωνίας που ανέχεται τη διαφορετικότητα.

Οι ονομαζόμενες επιστήμες του εγκεφάλου και ακόμη πιο συγκεκριμένα η εξελικτική ψυχολογία έχουν επισημάνει έπειτα από προσεκτικές κι εμπειριστατωμένες διαπολιτισμικές μελέτες ότι η μη ανοχή στη διαφορετικότητα και ο ρατσισμός μπορεί να έχουν τις ρίζες τους στην εξέλιξη και τη φυσική επιλογή. Μελετώντας τη συμπεριφορά πρωτόγονων φυλών που ζουν ακόμη σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, αλλά και τη συμπεριφορά πολλών ανώτερων ζώων που ζουν σε ομάδες, έχει παρατηρηθεί ότι τα άτομα της ομάδας που ζουν στην ίδια κοινότητα επιδεικνύουν φιλία και εμπιστοσύνη πολύ περισσότερο μεταξύ τους από ότι σε άτομα που ζουν και ανήκουν σε διαφορετικές κοινότητες (Fehr & Henrich 2003).

Αυτή η συμπεριφορά μπορεί να δικαιολογηθεί αν φανταστούμε στο πολύ μακρινό εξελικτικό παρελθόν μας τους πρόγονούς μας να ζουν κατά μικρές ομάδες, το πολύ 100-150 ατόμων, αρκετά απομακρυσμένες μεταξύ τους και να προσπαθούν να επιβιώσουν σε ένα μάλλον εχθρικό φυσικό περιβάλλον με πολλαπλούς περιορισμούς στην εύρεση, απόκτηση και διατήρηση στοιχειώδους τροφής και άλλων αγαθών. Αν κάποτε διαφορετικές ομάδες τέτοιων ατόμων τύγχανε να συναντηθούν, το πιο πιθανό είναι να έρχονταν σε σύγκρουση για τη διεκδίκηση των πόρων που υπήρχαν διαθέσιμοι. Ήταν λοιπόν φυσικό εκείνοι οι κοινοί πρόγονοι όλων μας, να αναπτύξουν νοητικούς μηχανισμούς που θα τους επέτρεπαν να διακρίνουν άμεσα ποιός ανήκε στη δική τους ομάδα ή οικογένεια και με τον οποίο θα μπορούσαν να συγχρωτιστούν ή να μοιράσουν τα αγαθά τους με ασφάλεια, και ποιός ερχόταν από άλλη ομάδα όπου το πιο σίγουρο ήταν ότι θα ήταν εχθρικός και θα διεκδικούσε βιαίως τα υπάρχοντά τους. Φαίνεται ότι ο πιο άμεσος και αποτελεσματικός τρόπος που επιλέχθηκε από τη φύση ήταν μέσω της οπτικής κυρίως αντίληψης: διαφορετικά εμφανισιακά χαρακτηριστικά, όπως σωματότυπος, χαρακτηριστικά του προσώπου, απόχρωση του δέρματος, τρόπος κίνησης και ένδυσης, κλπ. (Cosmides & Tooby 2001)

Αυτός ο μηχανισμός αυτόματης αναγνώρισης του ατόμου που ανήκει σε όμοια ομάδα με τη δική μας προφανώς κατέληξε να υπάρχει έως τις μέρες μας όπου μέσω της διαδικασίας της εξέλιξης παγιώθηκε στη συμπεριφορά μας σαν ένα είδος «ενστικτού». Αυτό το ένστικτο έχει τουλάχιστον στη σύγχρονη εποχή τόσο ευεργετικά όσο και καταστρεπτικά αποτελέσματα. Ευεργετικά γιατί, όπως έχουν δείξει οι γνωσια-

κές επιστήμες (*cognitive sciences*) και η αναπτυξιακή ψυχολογία (*developmental psychology*), η αναγνώριση προσώπων είναι πολύ σημαντική στη ζωή μας από τη γέννησή μας έως το θάνατό μας. Έχουμε τη δυνατότητα να αναγνωρίζουμε τα μέλη της οικογένειάς μας, οι γονείς τα παιδιά τους, τα αδέρφια μεταξύ τους, κλπ. και επίσης μπορούμε να αναγνωρίζουμε και να θυμόμαστε τους φίλους μας και τις εμπειρίες μας με ανθρώπους που μπορούμε να εμπιστευτούμε ή όχι. Από την άλλη μεριά, τα καταστρεπτικά αποτελέσματα είναι ο ρατσισμός και η παράλογη ανησυχία (ακόμα και φόβος) που νιώθουμε απέναντι σε άτομα που είναι διαφορετικά από εμάς.

Η έρευνα του Robert Putnam δεν έκανε τίποτε άλλο από τα να επιβεβαιώσει την παραπάνω θεωρία της εξελικτικής ψυχολογίας. Το σημαντικό ερώτημα όμως είναι αν μπορούμε να ξεπεράσουμε τις αρνητικές συνέπειες αυτού του μηχανισμού ή είμαστε καταδικασμένοι να ζήσουμε δυστυχημένοι και απομονωμένοι σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες που δεν «ταιριάζουν στη φύση μας».

Όχι βέβαια! Αυτό που πρέπει να έχουμε οπωσδήποτε υπόψη μας και το οποίο τονίζουν οι εξελικτικοί και οι γνωσιακοί επιστήμονες, οι ψυχολόγοι και οι νευροεπιστήμονες είναι το εξής: Το ότι κάποιο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης συμπεριφοράς φαίνεται να είναι «ενστικτώδες» δεν σημαίνει ότι είναι κάτι ντετερμινιστικό που δεν μπορεί να αλλάξει στη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής. Εκτός του ότι πάντα οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί στην απόφασή μας για το εάν μια τέτοια συμπεριφορά είναι φυσικής ή κοινωνικής προέλευσης, ακόμη και κάτι που είναι φυσική τάση μπορεί μέσω της μάθησης, της καλύτερης πληροφόρησης και της εκλογίκευσης να μετατραπεί. Ο ανθρώπινος εγκέφαλος διακρίνεται για την ευπλαστότητά του, την ικανότητα που έχει δηλαδή να δημιουργεί νέες συνάψεις μεταξύ των νευρώνων με κάθε νέα είσοδο πληροφορίας και να μεταλλάξει έτσι τα δίκτυα γνώσης. Ο ίδιος ο εγκέφαλός μας μάς διδάσκει ότι ακόμη και η πιο δύσκολη ή παγιωμένη συνήθεια που μπορεί να υπάρχει εκεί, μπορεί να την αποβάλλει ή να την βελτιώσει. Περιμένει μόνον την κατάλληλη «εντολή» από εμάς. (Cosmides & Tooby 1994, Tooby & Cosmides 1998, 2007).

Ο Putnam καταλήγει σε παρόμοια συμπεράσματα. Οι κοινωνικές ταυτότητες δεν συνοδεύουν το άτομο από τη γέννησή του αλλά είναι κοινωνικά κατασκευασμένες. Μεσο- και μακρο-πρόθεσμα ακόμα και οι κοινωνίες με πολύ μεγάλα ποσοστά μεταναστών (όπως οι Η.Π.Α.) δημιουργούν νέους τύπους κοινωνικής αλληλεγγύης, νέες περισσότερο περιεκτικές ταυτότητες που περιλαμβάνουν όλους τους νέους πολίτες. Θα προσθέταμε ότι η κοινωνία με τη νέα σύνθεσή της δημιουργεί ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο. Η ανάγκη για το νέο κοινωνικό συμβόλαιο γίνεται ολοφάνερη όταν συνειδητοποιήσουμε τα τεράστια οφέλη που συνδέονται με τη μετανάστευση και την πολυπολιτισμικότητα.

Μια Νέα, Κοινή Ταυτότητα

Τα οικονομικά οφέλη από τη μετανάστευση είναι γνωστά και πολύ καλά τεκμηριωμένα από την οικονομική επιστήμη (βλ. ενδεικτικά Borjas 1994, Kerr and Kerr 2008, Bodvarsson and Van den Berg 2009). Ειδικά για την Ελλάδα η καταναλωτική και επενδυτική δαπάνη των μεταναστών συμβάλει από μόνη της τουλάχιστον στο 2.3% του ΑΕΠ της χώρας. Σύμφωνα με έρευνα των Κόντη κ.α. (2006) το ποσοστό αυτό φαίνεται να είναι υποεκτιμημένο καθώς δεν συμπεριλαμβάνει τις μεταβιβάσεις εμβασμάτων των μεταναστών προς το εξωτερικό ενώ από την πλευρά των λογαριασμών δημιουργίας του εισοδήματος οι εκτιμήσεις ανεβάζουν την συμβολή των μεταναστών στο ΑΕΠ στο 2.8%. Η συμβολή αυτή προέρχεται από την ανάλογη συμβολή των αμοιβών εξαρτημένης εργασίας (μισθών και ημερομισθίων) των μεταναστών κατά 7.6% στο σύνολο των μισθών της χώρας καθώς και τη μικρή μόνο συμμετοχή τους (0.5%) στην αντίστοιχη αμοιβή του κεφαλαίου (κέρδη).

Σύμφωνα με την ίδια μελέτη (Κόντης κ.α. 2006) «από όλες τις εναλλακτικές εκτιμήσεις [...] προκύπτει ότι η άμεση συμβολή των μεταναστών στη δημιουργία του ΑΕΠ της χώρας ανήλθε το 2004 σε 2.5% - 2.8%. Το ποσοστό αυτό δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ως το ελάχιστο ποσοστό καθώς δεν συμπεριλαμβάνει τις έμμεσες ή δευτερογενείς επιδράσεις της παρουσίας των μεταναστών στο οικονομικό κύκλωμα της χώρας» (βλ. επίσης Cholezas and Tsakloglou 2008). Επιπλέον έχει πρόσφατα αποδειχθεί ότι οι προσωρινές αρνητικές συνέπειες όχι μόνο ξεπερνιούνται μεσοπρόθεσμα

αλλά μακροπρόθεσμα οδηγούν σε αύξηση της ευημερίας όλων των κοινωνικών ομάδων (Chang 2007).

Αλλά τα θετικά οικονομικά αποτελέσματα δεν είναι τα μόνα. Όπως είδαμε (Χατζής 2010) οι σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες προσφέρουν εκείνο το περιβάλλον της ανοχής, της «ηθικής σύγκρουσης» (*moral confrontation*) και της φιλελεύθερης ουδετερότητας (*liberal neutrality*) που είναι απαραίτητες για τη θεσμική ανάπτυξη, δηλαδή για την εξέλιξη και βελτίωση των θεσμών (τυπικών και άτυπων) που αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη μακροπρόθεσμη αύξηση της κοινωνικής ευημερίας μέσα σε ένα περιβάλλον ελευθερίας και προόδου.

Μπορούμε να ενισχύσουμε τη δημιουργία των νέων κοινών ταυτοτήτων με το να διδάσκουμε καταρχήν την ανοχή προς το διαφορετικό. Ο ρόλος της εκπαίδευσης (ιδιαίτερα της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας) δεν είναι μόνο κομβικός αλλά και ο σημαντικότερος στη διάπλαση αυτών των νέων ταυτοτήτων. Όταν θα ξεπεράσουμε την ενστικτώδη και πρωτόγονη αντίδρασή μας απέναντι σε οτιδήποτε διαφορετικό από εμάς, θα βρεθούμε μπροστά σε μια διαφορετική κοινωνία όπου η ταυτότητα δεν συνδέεται με την ομοιότητα αλλά με την ελεύθερη επιλογή.

Για περαιτέρω διάβασμα:

Ο λόγος που στο κείμενο πολλοί από τους όρους συνοδεύονται από τον αγγλικό όρο σε παρένθεση είναι διπλός: (α) πολλές από τις έννοιες όπως χρησιμοποιούνται εδώ είναι τεχνικές επιστημονικές έννοιες και δεν έχουν την ίδια σημασία με την καθομιλουμένη, (β) όποιος/α ενδιαφέρεται για περαιτέρω έρευνα θα διευκολυνθεί να αναζητήσει στο internet περισσότερα στοιχεία με τη βοήθεια των αγγλικών όρων.

- Akçomak, I. Semih and Bas ter Weel. 2008. "The Impact of Social Capital on Crime: Evidence from the Netherlands." Bonn: IZA - Institute for the Study of Labor, Discussion Paper No. 3603.
- Bartolini, Stefano, Ennio Bilancini and Maurizio Pugno. 2008. "Did the Decline in Social Capital Depress Americans' Happiness?" Siena: Università degli Studi di Siena, Quaderni del Dipartimento di Economia Politica, n. 540.
- Beugelsdijk, Sjoerd and Sjak Smulders. 2009. "Bridging and Bonding Social Capital: Which Type is Good for Economic Growth." Tilburg: *CentER* Discussion Paper Series no. 2009-27.
- Bodvarsson, Örn B. and Henrik Van den Berg. 2009. *The Economics of Immigration: Theory and Policy*. Dordrecht: Springer.
- Borjas, George J. 1994. "The Economics of Immigration." *Journal of Economic Literature* 32: 1667-1717.
- Card, David, Christian Dustmann and Ian Preston. 2009. "Immigration, Wages and Compositional Amenities." Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. Working Paper no. 15521.
- Chang, Howard F. 2007. "The Economic Impact of International Labor Migration: Recent Estimates and Policy Implications." *Temple Political & Civil Rights Law Review* 16: 321-333.
- Cholezas, Ioannis and Panos Tsakloglou. 2008. "The Economic Impact of Immigration in Greece: Taking Stock of the Existing Evidence." Bonn: IZA - Institute for the Study of Labor, Discussion Paper No. 3754.
- Christoforou, Asimina. 2005. "On the Determinants of Social Capital in Greece Compared to Countries of the European Union." Milano: Fondazione Eni Enrico Mattei. Nota di Lavoro 68. 2005.
- Coleman, James S. 1988. "Social Capital in the Creation of Human Capital." *American Journal of Sociology* 94 [Supplement]: S95-S120.
- Cosmides, Leda and John Tooby. 1994. "Better than Rational: Evolutionary Psychology and the Invisible Hand." *American Economic Review Papers and Proceedings* 50 (2): 327-332.
- d' Hombres, Béatrice, Lorenzo Rocco, Marc Suhrcke and Martin McKee. 2007. "Does Social Capital Determine Health? Evidence from Eight Transition Countries." Luxembourg: European Communities [European Commission-Directorate-

- General Joint Research Centre / Institute for the Protection and Security of the Citizen].
- Fehr, Ernst and Joseph Henrich. 2003. "Is Strong Reciprocity a Maladaptation? On the Evolutionary Foundations of Human Altruism." In *The Genetic and Cultural Evolution on Cooperation*. Peter Hammerstein, ed. Cambridge, MA: MIT Press. pp. 55-82.
- Forbes. H.D. 2009. "Is Bridging Not Bonding? Social Capital and Ethnic Conflict." Αδημοσίευτη εργασία που παρουσιάστηκε τον Μάρτιο του 2009 στο European Research Centre on Migration and Ethnic Relations.
- Fukuyama, Francis. 1995. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
- Gesthuizen, Maurice, Tom van der Meer, and Peer Scheepers. 2009. "Ethnic Diversity and Social Capital in Europe: Tests of Putnam's Thesis in European Countries." *Scandinavian Political Studies* 32: 121-142.
- Kerr, Sari Pekkala and William R. Kerr. 2008. "Economic Impacts of Immigration: A Survey." Cambridge, MA: Harvard Business School Working Paper 09-013.
- Lancee, Bram. 2010. *The Economic Returns of Immigrants' Bonding and Bridging Social Capital*. Florence: European University Institute Ph.D. Thesis.
- Lancee, Bram and Jaap Dronkers. 2010. "Ethnic Diversity in the Neighborhood and Social Trust of Immigrants and Natives: A Replication of the Putnam (2007) Study in a West-European Country." In *Social Cohesion: Contemporary Theoretical Perspectives on the Study of Social Cohesion and Social Capital*. Marc Hooghe, ed. Brussels: Royal Academy of Belgium. pp. 77-103.
- Leo, John. 2007. "Bowling With Our Own: Robert Putnam's Sobering New Diversity Research Scares Its Author." *City Journal* 17 (2).
- Lyberaki, Antigone and Christos J. Paraskevopoulos. 2002. "Social Capital Measurement in Greece." Αδημοσίευτη εργασία που παρουσιάστηκε σε συνέδριο του ΟΟΣΑ με θέμα "Social Capital Measurement".
- Paraskevopoulos, Christos J. 2007. "Social Capital and Public Policy in Greece." London: LSE: The Hellenic Observatory GreeSE paper no. 9.
- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, Robert D. 2007. "E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century (The 2006 Johan Skytte Prize Lecture)" *Scandinavian Political Studies* 30: 137-174.
- Tooby, John and Leda Cosmides. 1998. "Ecological Rationality and the Multimodular Mind: Grounding Normative Theories in Adaptive Problems." University of California, Santa Barbara. Αδημοσίευτη εργασία.
- Tooby, John and Leda Cosmides. 2007. "Evolutionary Psychology, Ecological Rationality, and the Unification of the Behavioral Sciences." *Behavioral and Brain Sciences*, 30: 42-43.

- Δημοπούλου, Βαρβάρα. 2010. «Οι Προοπτικές Κοινωνικής Ενσωμάτωσης Διαφορετικών Μεταναστευτικών Ομάδων στη Μητροπολιτική Περιοχή της Αθήνας. Αφομοίωση ή Πολυπολιτισμικότητα;» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Κόντης, Αντώνης (επ.). 2006. «Οι Οικονομικές Επιπτώσεις της Απασχόλησης των Μεταναστών κατά τη Διάρκεια της Τελευταίας Δεκαετίας στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν». Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης. Εργαστήριο Μελέτης της Μετανάστευσης και Διασποράς.
- Χατζής, Αριστείδης. 2010. «Πολυπολιτισμικότητα: Ιστορική και Φιλοσοφική Διάσταση». Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης. Πρόκειται για κείμενο που συνοδεύει το παρόν.

Μπορείτε επίσης να επισκεφτείτε την παρακάτω ενδιαφέρουσα ιστοσελίδα:

<http://www.bettertogether.org>